

1. ÚVOD

1.1 LEXIKON A GRAMATIKA

Srovnáme-li i jen zběžně jazyky nepřibuzné a typologicky vzdálenější, třeba češtinu a čínštinu, všimneme si hned značného rozdílu mezi tím, čemu se tradičně říká lexikon (slovník) a gramatika (mluvnice), a to především v tom smyslu, že se tu pomyslná hranice mezi obojím vede jinak a jinde a taky různě zřetelně. Jakkoliv takovéto dělení nedílného celku jazyka na dvě části už dávno odmítal F. de Saussure, územ, většinou pedagogickým, ale i z pohodlnosti, se toto dělení vžilo a většinou se používá. Až ne-dávné pohledy na jazyk z hlediska velkých korpusů, které tu žádné ostré hranice nevidí a pracují v důsledku povahy dat s pojetím škály, znovu a na neoddiskutovatelných fak-
jsou výraznější, ne však primární pravidla gramatická, a na jeho druhém konci naopak převažují pravidla sémantická, projevující se hlavně ve specifické kolokabilitě lexémů; význam je jako korelát formy však celému kontinuu nutně společný (srov. např. i Hal-
iday, Sinclair aj.). Tradiční dichotomní pohled je tedy spíše umělý; v něm se pak obo-
poukazuje na to, že většina gramatiky je už obsažena v lexikonu (např. Hudson ve své lexikální gramatice, Hudson 1984).

Pokud však přesto pracovní distinkci lexikon–gramatika přijmeme a chceme-li hledat rozdíly mezi oběma konci na škále, jejíž povaha a podoba je, jak je naznačeno výše, závislá na typu jazyka, lze aspoň orientačně poukázat na dva obecné rysy. *Kvantitativně* tvoří lexikon 99,9 % všech formálních jazykových jednotek (gramatika kromě konco-
vek skoro žádné své vlastní prostředky nemá, resp. i tzv. gramatická slova zůstávají slovy a součástí lexikonu). Tento rys se v češtině poměrně jasně promítá také do povahy lexikálních tříd, resp. **paradigmat**: formální třídy gramatické, tj. všechny nelexikální (morfologické, zvláště flektivní), a některé lexikální (některá gramatická slova) jsou co do počtu relativně malé a uzavřené (tj. zdánlivě nerostou), zatímco třídy lexikální bývají početně velké a obvykle (ne však vždy) jsou i otevřené. Druhý rozdíl lze vidět na po-
vaze **jazykových pravidel**, která jsou pro celý jazyk vždy napřed primárně *sémantická* (jejich nedodržením žádoucí komunikace nenastane) a až pak a sekundárně *gramatická*, navrstvovaná na tvary a kombinace vytvořené napřed podle pravidel sémantických, popř. pragmatických. Jazyk bez gramatiky a jejích pravidel může díky prosté juxta-
pozici a časovému sledu lexémů docela dobře fungovat (jak ukazují jazyky pidgin, srov. českou napodobeninu bez gramatiky např. v *Já vrátit ten klíč ten paní zítra*), jazyk bez
dodržení pravidel sémantických nikoliv. Pravidla sémantická, implicitně říkající uživa-
teli, jak lexémy užívat v kombinacích (tj. co s čím lze kombinovat), mají sama povahu škálovitou (s typickým jádrem úzu), mající na periférii povahu zpravidla rozostřenou a málokdy ostrou, a umožňují proto určitou variabilitu (někdy tu lze tedy mluvit o jejich fakultativní povaze). Na druhé straně jsou pravidla gramatická nekompromisně pevná, obligatorní, obvykle neměnná a bez větší variability. Někdy se také tento druhý roz-
díl stručně a zjednodušeně vystihuje jako rozdíl mezi individuálním (spíše lexikálním)

a obecným (spíše gramatickým), daným nestejnou mírou abstrakce, na níž jsou založena, jakkoliv místo oné abstrakce v celku jazyka nebývá zcela jasné.

Na daný rozdíl také jako by ukazovala existence dvou typů slov, autosémantik a synsémantik, jakkoliv rozdíly mezi nimi ani uvnitř jednoho jazyka nejsou zcela jasné a jejich obecná povaha a podoba je zcela nezřetelná, srovnáváme-li jazyky typologicky vzdálené. V češtině je díky její flektivní povaze jejich povaha poměrně jasná, jinde ale oba typy mohou i zásadním způsobem splývat.

1.2 LEXIKON A JEHO POVAHA

Na povahu a složení lexikonu můžeme v obecném přehledu pohlížet především ze sedmi základních aspektů.

(1) *Složením* je lexikon vytvářen lexémy majícími denotáty, tj. **apelativy** (obecnými názvy, *stůl, řeka, láska, běžet, že*), či lexémy, které denotáty nemají, tj. **proprii** (názyvy vlastními, *Vltava, Praha, Skotsko, Masaryk*, též onymy). Rozdíl mezi nimi jazyky obvykle jasně signalizují, závisí to mj. i na užití abecedě (latinka užívá pro propria obvykle první velká písmena). Nejasné jsou však hranice proprií, jdeme-li za hranice jejich výsostné domény, tj. substantiva, kdy se pak lze i ptát, zda jsou slova *Čapkův, lonjanský, český, čapkovský* aj. ještě aspoň zčásti propria, či nejsou. Základní dělení proprií (nikoliv však jediné) je na antroponyma a toponyma (kdy se jejich příslušné disciplíny také označují jako **antroponomastika** a **toponomastika**, souhrnně **onomastika**). Součástí apelativ jsou pochopitelně jak autosémantika či synsémantika, tak obecně i celý lexikon a prostředky gramatické uvažované výše. Apelativa i propria jsou vedle dalšího (zvláště pravidel zmíněných výše) lexémy ustálené a vytvářejí tak hlavní část jazykového **systému** (*langue*); pokud se lexém objeví v textu, komunikaci či obecněji v užití, stává se pak součástí proměnlivé a neustálené **mluvy** (**parole**, o ní viz zčásti ještě dál). Je samozřejmé, že součástí lexikonu jsou všechny variety jazyka (nejen donedávna absolutizovaná varieta spisovná), i když je kvůli homogenním výsledkům vhodné k jejich zkoumání často přistoupit dílčím, resp. odlišným způsobem.

(2) *Procesuálně*, podle směru sledovaného vztahu mezi formou lexému a jeho významem se celý lexikon dá nahlížet **onomaziologicky** (s východiskem ve významu), nebo **sémaziologicky** (s východiskem ve formě), schematicky tedy (*sémaziologie*) *forma* ↔ *význam* (*onomaziologie*). Při běžné analýze textů, kdy se ptáme na přesný význam tvaru slova apod., je nejčastější přístup sémazilogický, který se vlastně uplatňuje i při četbě cizojazyčných textů, resp. jisté dešifraci (kdy se také ptáme, *co to které slovo znamená*). Obrácený přístup, kdy pro zvolený výchozí význam hledáme odpovídající, resp. optimální formu (např. při volbě synonyma či hledání slova při studiu cizího jazyka, srov. typickou otázku typu *Jak se řekne auto švédsky?*), se užívá také, jakkoliv pro jiné účely, tj. všude tam, kde přiřazujeme formu výchozímu významu, nebo když specificky pojmenováváme věc, člověka apod.; každý lexém pak je takto **nominací** (**pojmenováním**). Typicky tento postup od významu k formě vede v oblasti teoretické i praktické mj. k postulování existence tezauru aj.

(3) Z hlediska *vztahu teorie a praxe* nazíráme lexikon jako primárně studovaný teoreticky v **lexikologii**, od níž se může a má odvíjet praktická a aplikativní **lexikografie** čili slovníkářství, resp. tvorba a popis slovníku konkrétního jazyka. Souvztažnost obojího však není ani jednostranná, ani přímočará. Ve skutečnosti se mnoho poznatků původně praktických, vynucených slovníkovou deskripcí, později stává i součástí lexikologické teorie. Pohledů na souvztažnost obojího je však více, např. tradice anglická o termínu *lexikologie* zpravidla neuvažuje a užívá se tu jen *lexikografie*. Aplikací lexikografických je obecně tolik, kolik jich vyvolá praktická potřeba a vzhledem k nákladnosti lexikografických projektů i reálné možnosti.

(4) Z hlediska *rozsahů sledovaných lexikálních dat a širě spektra jejich uživatelů* se lexikon dělí především na **lexikon obecný** a na terminologický, resp. krátce **terminologii**. Stranou tak zůstává lexikon nářeční (dialektový), který svou povahou má blíž k lexikonu obecnému, najdou se v něm ale i některé termíny. Terminologie je obecně úhrn všech termínů všech oborů a speciálních oblastí, s níž pracují téměř výlučně jen specialisté, vědci různých oborů, zatímco lexikon obecný je ta část lexikonu, kterou zná a používá většina mluvčích daného jazyka. Běžný pohled na jazyk, i u lingvistů, považuje mylně za nejrozsáhlejší část lexikonu jeho obecnou část, a to proto, že i v ní jsou některé termíny, zpravidla však už oslabené, obsaženy, jsou součástí školních učebnic apod. Ve skutečnosti platí pro obojí nutně škálovitý pohled: zatímco žádný obecný lexikon společný pro všechny uživatele neexistuje, existují jen jeho různé výběry a úhrny podle cíle a úrovně vzdělání (měřitelný je co do svého složení v podstatě jen jazyk individua, **idiolekt**, který je u každého člověk však také jiný), celou terminologii, jen odhadovanou na mnoho milionů lexémů, nezná nikdo a odborník určitého oboru zpravidla užívá stejně jen tu svou, a to obvykle jen její část. Mýtus bohatství jazyka, které se dá spočítat, je tedy (i kvůli proměnlivosti jazyka jako živého vyvíjejícího se organismu) nepodložený a jde u něj o populární nedorozumění; proto i otázku znalosti jazyka, jde-li o znalost jazyka úplnou, je třeba odpovědět záporně: jazyk jako celek nezná nikdo a ani nemůže. Zásadní rozdíl mezi obecným, nespécializovaným slovníkem a slovníkem specializovaným, a tedy terminologií je však v povaze lexémů a jejich významu. Oproti lexémům obecného jazyka mají termíny nutně každý svou exaktní definici (definici encyklopedickou) a jejich platnost je v tomto smyslu závazná a neměnná.

Druhým protikladem k obecnému lexikonu jsou **dialekty** (nářečí), tedy variety obecného lexikonu, které se s ním různě překrývají modifikovanými podobami lexémů anebo podobami alternativními, samostatnými. Protože se jako svébytné systémy studují zvlášť, je i pozornost jim věnovaná v úvahách o obecném lexikonu malá. Dialekty jsou však lexikálně zajímavé ještě jinak, přes hranice národních států, protože často představují (dnes z politických důvodů méně než v minulosti) s dialekty v sousedních zemích a jazycích jedno kontinuum a vzpírají se tak představě národního jazyka a své výlučné příslušnosti k němu.

(5) Z hlediska *vztahu k (fiktivní či skutečné) realitě*, tj. k tomu, co zastupuje, je každý lexém **znak**. Typů znaků je víc druhů, podle toho, jak svůj objekt daný lexém označuje a jaký má k němu vztah: může na něj především různým způsobem *ukazovat* – a pak je **indexem** (zvláště pronomina a propria), nebo ho nějak *napodobovat* – a pak je **ikonem** (jen onomatopoeia), anebo jasný vztah ke svému objektu nemá žádný – a pak je **symbo-**

lem (většina lexémů). Většinou povahu lexémů jako symbolů členění uvnitř formální a sémantické souvztažnosti, dané zvláště derivací a kolokabilitou.

(6) Každý lexém se nutně uplatňuje v textu v kombinaci s jinými. Z hlediska kombinatorického, které si všimá toho, že podle pravidel sémantických a gramatických (viz výše) vznikají kombinace jednak neustálené a jednak ustálené, ale především **kombinace pravidelné a nepravidelné (anomální)**, se pak lexémy a víceslovná pojmenování také dělí na kombinatoricky pravidelné a anomální (nepravidelné). K těm prvním, v nichž platí pravidla obojí, patří běžné kombinace textové i systémové (např. ustálené termíny), k těm druhým patří kombinace, kde pravidla nějak absentují, neplatí; v textu jde zvláště o kombinace metaforické, v systému o **frazémy a idiomy** (oblasti, které je studují, jsou **frazeologie a idiomatika**).

(7) Z hlediska časové povahy lexémů, tj. jejich vztahu k době svého užití, popř. vzniku, je většina obecných lexémů (ne však termínů) nutně **synchrónní**, tj. je pro uživatele živá a užívaná. Nicméně každý jazyk má i svou historii, minulost, kdy existovaly lexémy jiné (formou a/n významem) a jsou pro dnešního uživatele už **diachronní**, resp. historicky příznakové a součástí už jiného jazyka, jakkoliv se třeba jednalo formálně stále o češtinu či angličtinu apod. Souvztažnost těch dnešních a minulých lexémů (pokud se dochovala aspoň zčásti jejich forma společná přes větší či menší časové rozpětí) je však individuálně různá. Vedle diachronie (tj. „přesčasovosti“, resp. „napříččasovosti“ vývoje jazyka ve všech dobách) nás může zajímat i absolutní začátek slova v daném jazyce a pak mluvíme o jeho **etymologii**. Tento poslední, sedmý aspekt k ostatním však patří jen okrajově, protože se netýká už jen jazyka jediného, tj. např. dnešní češtiny. S tou má však vztah časového sousedství, popř. překrývání, protože v každém jazyce, resp. v každé jeho momentální vývojové podobě nacházíme vždy nějaké prvky či zbytky diachronní také: v případě vztahu k minulosti mluvíme v lexikonu o **archaismech**, v případě vztahu k budoucnosti mluvíme obecně o **neologismech** apod.

1.3 LEXÉM, SLOVO A SYSTÉM

Každý lexém, resp. slovo má své základní místo v jazykovém **systému** (jedno či spíše více), jehož hlavní součástí je systém lexikální včetně pravidel užívání. Jeho zakotvení v systému lexémů slouží pak k vytváření jeho kombinací s jinými lexémy (resp. jejich tvary) a seskupování těchto kombinací do textů v parole (syntagmatika vnější). Z hlediska systémového lze pak všechny jednotky systému integrálně nazírat ze tří komplementárních aspektů:

1 Lexém je *komponent vyšší jednotky*, resp. struktury (nejen textové), a pak mluvíme o jeho **funkci** v ní.

2 Lexém je *členem* aspoň jedné *třídy*, resp. paradigmatu, a pak mluvíme o jeho aspektech **paradigmatických**.

3 Lexém sám je *rezultát kombinace nižších jednotek*, a pak mluvíme o aspektech **syntagmatických** (vnitřních) a jeho komponentech.

O jednotlivých aspektech bude v dalším řeč opakovaně, zde jen několik poznámek. Funkcí se tu, jak je vidět, míní především *role* či úloha lexému (prvku) ve větším, vyšším celku,

který se chápe holisticky jako Gestalt, a tedy víc než prostý úhrn složek (viz výše 1). Být členem nějakého paradigmatu (viz 2) může znamenat mnoho věcí, podle toho, který konkrétní rys či aspekt se bere za základ, např. *rudý* a *šarlatový* jsou očividně synonyma patřící paradigmatu označitelného jako *červený*. Stejně tak ale lze, protože členství v takovém paradigmatu je založeno na vztahu (zde podobnosti), vidět paradigmatickou souvislost i abstraktněji jako úhrn vnějších vztahů jiných, např. kolokability lexému (lexikálně-sémantické spojitelnosti, zde už jde o syntagmatiku vnější chápanou jako potencialita). Pak se takový paradigmatický aspekt skládá pochopitelně z řady jednotlivých aspektů syntagmatických. Třetí aspekt (3 výše) je zvláště relevantní tam, kde lexém je dán kombinací významových jednotek, tj. lexémů či morfémů aj. (mj. ve smyslu slovtvorném).

Povaha lexému se však v různých teoriích chápe obecně různě, až protichůdně. Extrémní stanovisko zaujímá Chomsky, pro něhož v jeho formalizovaném systému lexém nemá prakticky jiné místo než jako nositel syntaktických vztahů. Na druhém konci pestré škály různých názorů se lexém však chápe zase jako sémanticky vyprázdněný a slova jako jeho realizace nabývají význam jen a až díky kontextu. Strukturalistické přístupy, mocně posílené argumenty, které přináší korpuse, považují tradičně lexém za jazykovou realitu a za centrální jazykovou jednotku v jazykovém systému s mnoha opozicemi k jiným; kontext zásadní souvislost s textovým významem ovšem má.

1.4 ZDROJE, METODA A METODOLOGIE

Veškeré dnešní poznatky o lexikonu, stejně jako o celém jazyce, se čerpají empiricky (observací) a zobecněním (indukcí) z jazykových dat ověřovaných introspekci (subjektivně) a formálními metodami (objektivně), někdy však i deduktivně. Pro oba první postupy je zcela základní požadavek na **data** očividně jasná: musí jich být dost (a s dostatečným *kontextem*) na to, aby dovolila nacházet spolehlivou **analogii**, která je základem každé **generalizace** ve vědě. Ta pak např. nabývá podobu stanovení úzu ve smyslu kombinatorických pravidel sémantických, formulace významu, zjištění pragmatické funkce apod. Právě v tomto ohledu se dnešní situace, daná velkými jazykovými korpuse, zásadně mění a zlepšuje. Proti nedávné minulosti, která vyprodukovala všechny své slovníky na základě několika málo milionů excerpčních kartiček (Lexikální archiv ÚJČ, archiv Oxfordského slovníku apod.), jsou dnes k dispozici stamilionové, popř. miliardové **korpuse** (*Český národní korpus* už v r. 2008 disponoval ve svém archivu více než jednou miliardou textových slov), které umožňují, ve srovnání s nedávnou minulostí, už velmi objektivní a spolehlivé generalizace. Je to mj. dáno i jejich reprezentativností s ohledem na skutečný úzus a žánry jazyka, které jsou reprezentované a mapované proporcionálně. Takto je mnohem jasnější jak centrum úzu tak jeho periferie, tj. to, co je na něm typické (protože frekventované) a co netypické (protože frekventované méně), popř. kde jsou hranice obojího. Vedle těchto hlavních metodologických přístupů, kde se jak syntagmatické tak paradigmatické aspekty a jejich studium opírají o statistické metody, se výběrově při analýze uplatňují některé aspekty další, různě nazývané a různě využívané (metoda vnitřní konfrontace, což je vlastně analogie, komponentová analýza aj., viz Filipec–Čermák).